

Cserey Zoltán

A BURGONYA TERMESZTÉSÉNEK KEZDETEI
ÉS MEGHONOSODÁSA HÁROMSZÉKEN
A XVIII. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁTÓL
A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A burgonya meghonosítását Háromszéken központilag szorgalmazták, az erre irányuló erőfeszítéseket azonban a térség lakói igen gyakran az ismeretlennek általában kijáró bizalmatlansággal és elutasítással fogadták. Ez az érthető közösségi megnyilvánulás elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy a helyiek egyszerűen nem hitték el, amit az új növényről mondtak, függetlenül attól, hogy az emberi táplálkozásban vagy az állatok takarmányozásában betöltendő szerepéről volt-e szó. Valószínű, hogy a népszerűsítés érdekében folytatott agresszív propaganda sem tett jó szolgálatot az elterjedés előmozdításának. Végül az állami és katonai hatalom összehangolt cselekvése – ha lassan, nehézkesen is – csak meghozta a remélt eredményt: a burgonya bekerült a falvak elfogadott mezőgazdasági terményeinek sorába. Elterjesztése kiemelt jelentőséggel bírt, különösen hogy a szárazságos, inséges időkben a gabonahozam csökkenése miatti hiányt is jól lehetett pótolni általa.

Erdélyben az új haszonnövény elterjesztésével kapcsolatos első adatok a XVIII. század második felének hatvanas éveiből valók. Termesztését főként a kamarai birtokokon igyekeztek népszerűsíteni: 1765-ben Nagyváradon, 1768-ban Élesden, 1769-ben Máramaroszigeten. A gazdasági jelentések szerint az Amerikából származó növény elfogadtatása a jobbagység ellenkezésének, hitelenségének okán komoly nehézségekbe ütközött. 1767-ben kiadott rendelkezésében Mária Terézia az Erdélyi Nagyfejedelemségben megparancsolta, hogy a lakosságot buzdítsák a gabonaneműek mellett olyan növények termesztésére, melyek az időjárás változásaira kevésbé érzékenyek. Ilyen megfontolásból is szorgalmazták az új növény elterjesztését.¹

1 Kósa László: *A burgonya Magyarországon*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 19. p.

1769-ben Halmágyi István főkormányshéki tisztviselő – a székely határórség szervezésének egyik vezetője – feljegyezte, hogy 1768 júniusában Fogarason Mednyánszky generálisnál ebédelvén „földi almából igen jó tortát kóstolt, de az ebéd utáni beszélgetésből kiderült, hogy a parasztság a kukorica mellett ezt a hasznos növényt alig termeszt, sőt az urak is sokkal többre becsülik a már megszokott kukoricát”.² Halmágyi a burgonya előnyeiről értekezve a következőket írja: „jobb volna a parasztságnak azt vetni, mint kukoricát, mert azt hideg, jég, eső, varjú mind vesztegeti, sokszor semmi haszna sincs, ennek pedig a földben semmi sem árt, haszna pedig még több van, mint a kukoricának, mert ez sütvé, főzvé, mindenféle hússal igen jó, kenyeret, piskótát, hajport lehet belőle készíteni. Minden esztendőben terem, még olyan helyeken jobban, holott más gabonának nem jó a föld.”³

1769-ben új rendelet jelent meg, ez viszont már a gabona védelme érdekében ajánlotta szeszfőzés céljára inkább a burgonyát. A fennmaradt dokumentumokból kiderül, hogy a hatóságok hogyan látták az új növény elterjesztésének lehetőségeit. Az erdélyi kancellária a császárságnak címzett feliratában három év haladékot kért, hogy ez alatt az idő alatt a népet burgonya termesztésére taníthassák, buzdíthassák, tudjuk azonban, hogy egyes törvényhatóságok egyszerűen nem teljesítették a az erre vonatkozó rendelkezéseket. Csíkszék elutasító magatartásáról tanúskodik, hogy a szék vezetése – arra hivatkozva, hogy a vidéknek rossz a termőföldje – nem is nagyon tett erőfeszítéseket az új növényfajta kipróbálása érdekében. 1770-ben viszont a források már arról tanúskodnak, hogy Udvarhely-, Csík- és Kászonszék területén is virultak a burgonyaültetvények. Aranyosszéken 1774-ben csupán annyi termett belőle, hogy a lakosok csemegének használták. Csíkban szintén gond volt a terméssel, itt azonban más magyarázata volt a dolognak: mivel a nép körében elterjedt, hogy francia betegséget terjeszt, a pásztorgyermekek mindenütt kiásták és elpusztították az új növényt.⁴

A Román Fejedelemségekben a burgonya térhódítása – ha szerényebb méreteken is, mint Erdélyben, de mindenképpen az erdélyi

2 Kósa: i. m. 19–20. p.

3 Szádeczky Lajos (szerk.): *Halmágyi István naplói és iratai 1762–1769*. Budapest, 1906, Magyar Tudományos Akadémia, 402. p.

4 Kósa: i. m. 21–22. p.

burgonyatermesztés hatására – a XIX. század első felére tehető. 1800–1818 között, miközben az új növény Erdély-szerte már jórészt gyökeret eresztett, Moldovában és Havasalföldön még nem került sor határozott lépésekre annak érdekében, hogy elterjedését elősegítsék. Moldovából csak 1835-ből ismerünk ilyen irányú központi intézkedéseket, ugyanis ekkor utasítják a lakosságot, hogy minden földművelő legalább öt öl területet köteles krumplival beültetni. A Havasalföldre vonatkozó adatok némileg korábbiakról, 1831-ből származnak, itt azonban mindössze Muscel megyében tesznek próbát a termesztéssel, és ott is csak körülbelül 8 hektáron (17 pogon).⁵

Kőváry László 1847-ben az új növény székelyföldi elterjedésének körülményeiről és azokról a nehézségekről is tudósít, amelyek következtében a krumplitermesztés nem érte el a remélt és várt mértéket: „a pityóka, krumpli vagy miként is nevezzem annyi neve közül. Emlékeznek még embereink, mikor felsőbb rendeletek csaknem botózással nógatták ültetésre a népet, s ma alig fél század múlva nincs egy vetemény is, mint vetemény terjedtebb. Amily sebességgel terjedt a dohány, épp oly lomhán terjedt Amerikának a másik növénye. Némelek azt mondják, hogy csak a múlt század végén hozták volna a székelyek Rajna melléki táborozásukról (napóleoni háborúk). De jött légyen hazánkba bármikor, annyit látunk, hogy mind a mai napig is annak tenyésztése csak úgy megy, hogy sertéseinknek alig jut egy pár véka, pálinkának pedig csak most kezdik megkísérteni, s kivált télen oly ára van, mint a jó gyümölcsseinknek. A székelyföld most csakugyan kezd mozogni körülré, s a hídvégi szeszgyárhoz Háromszékről 20-25 véka krajcárral köblét máris vehetni, de kevés mennyiségbe.”⁶

A BURGONYATERMESZTÉS KEZDETEI HÁROMSZÉKEN

Az első háromszéki adataink a burgonyával kapcsolatban a XVIII. század utolsó harmadából valók. Illyefalva falujegyzőkönyvében 1774 körülről származhat az a bejegyzés, amely Háromszék-szerte a legkorábbinak tűnik, és amely által mindenki számára kötelezővé tették, hogy középszerű vagy gyengébb minőségű, agyagos és nedves, esetleg homokos talajba burgonyát ültessen. A „földi alma” termesztéséhez azt

5 I. Cojocaru (szerk.): *Documente privitoare la economia țării Românești. 1800–1850. Vol. 2.* București, 1958, Editura Științifică, 494. p.

6 Kővári László: *Erdélyország statisztikája I.* Kolozsvár, 1847, 115–116. p.

is fontos volt tudni, hogy termését Szent Mihály napja táján kell a földből kiszedni, s a felszabadult földet még azon ősszel rozssal kell bevetni, de ha árpának volna alkalmas a hely, akkor érdemesebb azt vetni rozs helyett. A burgonya levelét és szárát ott kellett hagyni, majd beleszántani a földbe, így pótolva a trágyát – folytatódik a rendelkezés, amely arra is kitér, hogy azok a gazdák, akiknek kevés szántójuk, de kaszálóhelyük bővebben volna, válasszanak ki bokros-dombos területeket, ezeket tisztítsák meg, és így alakítsanak ki az új növény ültetésére alkalmas parcellákat. A jó hozam elérése érdekében az e célra fordított földet nagy gondnal kellett előkészíteni: ősszel mélyszántással porhanyították, tavasszal mértékletes trágyázással javították a minőségét, márciusban pedig másodszori szántással, majd boronálással készítették elő a vetésre, amit áprilusra kellett időzíteni. A zöldségeskertekben ültetett pityóka számára szánt területet ősszel trágyázás után felásták, tavasszal pedig még egyszer felpuhították, a gyomok gyökereit pedig eltávolították belőle – az ajánlás szerint az ilyen területet tulajdonképpen a káposztának szánt földdel kellett egyenértékűvé tenni. Vetőmagnak nem annyira az apró gumókat, hanem inkább a középszerű vagy nagyobb burgonyát ajánlották. Az instrukciók kitértek a tárolás kérdésére is: annak érdekében, hogy a telet átvészelve, a krumplit szalmával jól szigetelt vermekbe kellett eltenni a pince vagy a padlás helyett.⁷

Meglehetősen ritkák azok a források, amelyek arról szólnának, hogy a hatóságok milyen módszerekkel próbálták elfogadtatni a burgonyát, illetve arról is keveset tudunk, hogy termesztését hogyan igyekeztek megkedveltetni az emberekkel. E tekintetben érdekes színfolt Benedek Elek visszaemlékezése, aki feltehetően kissé megszépítve, de lényegében valós eseményekre támaszkodva meséli el a burgonya kisbaconi elterjedésének romantikus történetét. Mint írja, őseinek kisbaconi háza a legszebbek és a legnagyobbak közé tartozott a faluban. Ez akkor tűnt ki igazán, folytatódik a történet, „ha visszamegyek ama Benedek Huszár Gábor házához, amely Mária Terézia korában épült, s amely felépülését magának Mária Teréziának köszönhetné. Ez a Mária Terézia valósággal gyámsága alatt tartotta népét. Az ő parancsolatára honosodott meg hazánk földjén a burgonyatermelés, s ő parancsolta

7 Kádár Gyula: A burgonyatermesztés történetéből. *Művelődés*, 1979. 12. sz. 43–44. p.

meg Erdély minden községének, s így Kisbaconnak is, hogy küldjön szekérrel egy alkalmas embert Kolozsvárra, ahol is kap egy szekérre való burgonyát, abból minden család néhányat, elültetik, s szép lassan elszaporítják. Alkalmasabb embert erre találhatott volna-e a falu a nemes székely huszár Benedek Huszár Gábor atyánkfianál, aki világot látott ember volt, mert hadakozott a burkusokkal is. Elég az, hogy Huszár Gábor vállalta a küldetést s hazahozott Kolozsvárról egy szekér burgonyát, minek székelyül pityóka a neve. Hány nap alatt járta meg az utat ennek emléke nem maradt meg. Mindegy, a fő, hogy Huszár Gábor meghozta a pityókát, s ezért az útjáért egy ház volt a tiszteletdíj. Egy ház, amelyet a falu építtetett neki”.⁸

Az új növény erdővidéki népszerűsítésében kétségkívül szerepe volt Benkő József középjaiti református lelkésznek és polihisztnak is, aki a történelemtudomány művelése mellett természettudományokkal is foglalkozott. 1778-ban államismereti leírásában a termesztett növények között a pityókát is említi. A szöveg alapján úgy tűnik, nem rendelkezett túl sok ismerettel a növényről, annyit viszont megjegyyez, hogy ezek voltak az első évek, amikor kísérletezni kezdtek a meghonosításával, és hogy általában a kertekbe, néhol pedig a szántóföldre is ültettek belőle.⁹

A civil és a katonai hatalom összehangolt népszerűsítő propagandája szintén az új növény megkedveltetését szolgálta. Ezen a tájon, ahol a domborzati és éghajlati viszonyok egyébként sem kedveztek a kalászosoknak, elsőrendű érdekként fogalmazódott meg a burgonya termesztésének megszerettetése. 1781-ben az erdővidéki katonai parancsnokság rendeletben hívta fel a figyelmet a burgonyának az emberi és állati táplálkozásban betöltött szerepére, illetve ennek fontosságára.

A rendelkezés a helyi adottságoknak megfelelően a felhasználandó terület nagyságát is megszabta. Erre a célra külön határszakaszt kellett kijelölni, mégpedig úgy, hogy a kender művelésére fordított terület nagyságának megfelelő részen volt kötelező burgonyát ültetni. Akiknek nem volt szántóföldjük, azoknak a ház körüli veteményeskertjükből kellett helyet elkülöníteniük a növény termesztésére. Az ellenszegülők

8 Benedek Elek: *Édes anyaföldem*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 47-48. p.

9 Benkő József: *Transylvania sine Magnus Transylvaniae Principatus*. 1778, 110. p.

számára büntetést – 25 pálcaütést – helyeztek kilátásba.¹⁰ 46etése mellett annak gondozására is hasonló szigorral hívták fel a figyelmet: a berecki századparancsnokság például 1787. július 28-án körrendeletben utasította a népet, hogy kapálják meg a burgonyát: „parancsoltatik keményen mivel az idő a pityóka kapálására elérkezett, minden falu commendáns és altiszt azon legyen, hogy az elültetett pityóka fészkeket kertben és mezőn kapálják meg”.¹¹ 1787 tavaszán jegyezték be az ozsdolai falujegyzőkönyvbe azt a felséges parancsolatot, amely előírta: nem elegendő csak a zöldségeskertben krumplit ültetni, hanem kötelező módon a mezőn is kell termesztetni. Aki pedig az előírást megsérti, így a rendelet, az a regimentnél minden irgalom nélkül megvesszőztek. Az ezredparancsnokság az utasítás végrehajtását is ellenőrizte, mégpedig úgy, hogy a századparancsnok kimutatást készített a burgonyatermesztésre elkülönített mezei területek méretéről. A lakosok vetőmag-szükségletét legalább részben szintén a század vezetése igyekezett beszerezni, és segítséget nyújtottak azoknak a falvaknak is, amelyek nem rendelkeznének elégséges ültetni való pityókával. Azok a gazdák, akik a berecki századparancsnokság támogatását igénybe kívánták venni, a rendelkezés értelmében hat véka vetőmagból vásárolhattak, aminek vékáját 9 garasért kínálták. A katonai parancsnokság, hogy még biztosabb legyen a dolgában, azt is elrendelte, hogy a krumplitermesztéssel kapcsolatos ismereteket a falujegyzőkönyvbe bevezessék, illetve hogy ezeket vasárnaponként, templomozás közben az embereknek felolvassák. Az utasítás végrehajtásának eredményességéről a katonai vezetés a Sárospalotára hirdetett századösszeírás alkalmával bizonyosodhatott meg.¹²

A csapadékhiányos, aszályos években gyakran fenyegette éhínség a lakosság szegényebb részét. Ezekben az időszakokban a központi hatóságok még inkább ajánlották, illetve sürgették a burgonya minél szélesebb körű elterjesztését. Az 1794-es esztendő különösképpen ínségesnek bizonyult. A szárazság hatásainak enyhítése és az ezt követhető csapások elhárítása érdekében Erdély kormányzója, Bánffy György több rendben is felhívással fordult az emberekhez, hangsúlyozva, hogy az éhínség veszélye jelentősen csökkenthető a burgonya

10 Cserey Zoltán: *Erdővidéki történeti tanulmányok*. Barót, 2008, 99. p.

11 Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár (SÁL). Ozsdola falujegyzőkönyve. Fond 375.

12 Uo.

termesztése által. Az egyik ilyen rendelethez 11 pontból álló útmutatást is mellékeltek.¹³ 1795. május 2-án egy újabb, 4 pontból álló főkormányzói rendelkezés utasította a lakosságot a gabona és marháknak való takarmány szüntelen vigyázására, és egyúttal a gabonából való pálinkafőzést is megtiltotta. A harmadik pont a következőképpen hangzott: „a földimogyorónak az életre nagyon alkalmas volta, a vele való élésnek módja nem elég ismeretes. A közönséget megtanítani és arra ösztönözni, hogy minél nagyobb mértékben vegyék a vetőmagot, minden igyekezettel megszerezni el ne mulasszák”. A negyedik pont értelmében a fokozódó vízhiányt úgy kellett volna kiküszöbölni, hogy a patakok vizét a vetésekre vezetik.¹⁴

A Gubernium – a katonai hatalommal összefogva – a szárazság okozta súlyos élelmiszer- és takarmányhiányra való tekintettel fokozott odafigyelést és azonnali közbelépést indítványozott annak érdekében, hogy a mezőhatárral kapcsolatos kihágásoknak idejében elejét vegyék. Egy, az 1795. év pünkösd havának 2. napjára datált dokumentumból a következőket tudjuk meg az ekkor uralkodó állapotokról: „a mostan uralkodó szárazság szükségét okozhat, hogy a falu tilalmas és vetéshatárai a pravarikálástól megoltamztassanak szoros parancsolat érkezett, hogy azon rendelés nagyobb tökéletességre vitessék, kívántatik a regimentet megtalálni, hogy a falusi katonabíróknak a falvak közdolgaira való gondviselésében egyenesen a lokális tisztektől az eddig valónál nagyobb engedelmisséggel függjenek, nehogy ezáltal a folyó rendelések megakadályoztassanak a földimogyoró ültetésével kapcsolatosan”. A hatóságok sokkal inkább hittek a burgonya, mint a gabonafélések szárazságtűrő képességében. Ezért is bíztak abban, hogy az új növény termesztése által olyan esetekben is elejét vehetik egy esetleges éhínség kialakulásának, ha a kalászosok rossz termést hoznának.¹⁵

Imreh István megállapítása szerint a burgonya elterjedésének – a bizalmatlanság és a mezőhatár méreteiből adódó korlátok mellett – az évszázados vetésszerkezet sem kedvezett, ugyanis jó néhány kapásnövény nehezen illeszkedett be a hagyományos beosztású vetésmezőbe. (Ilyen volt például a kukorica és a burgonya is.) A falvak elöljárósága

13 Kósa László: A burgonya meghonosodása Erdélyben. *Művelődés*, 1969. 10. sz. 57. p.

14 SÁL Fond 8. Háromszék levéltára. 313/1795.

15 SÁL Fond 8. 354/1795.

ezt úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy e növények számára külön közföld-tagokat szakított ki a falu közhasznú területeiből. A későbbiek folyamán a kukorica- és pityókaföldeket a tavaszhatárba illesztették bele: „egy esztendeig pihen a föld nálunk, írta Benedek Elek, juhnyájak legelik és trágyázzák, közben háromszor megszántja a székely, ősszel acélos búzát vet bele, a második esztendő tavaszán zabot, árpát, kukoricát, pityókát”.¹⁶

XIX. SZÁZADI ERŐFESZÍTÉSEK A BURGONYATERMESZTÉS ELTERJESZTÉSE ÉRDEKÉBEN

A határórség a XIX. század első éveiben is a burgonyatermesztés legbuzgóbb szorgalmazója maradt: képviselői továbbra is igyekeztek meggyőzni az alárendeltségükbe tartozókat az említett növény hasznosságáról. A meglehetősen korlátozott területű mezőhatárt a faluközösségek egyébre alig használható közterületeinek felosztásával kívánták megoldani.

Az ilyen jellegű kérdések megvitatására, illetve az ezekkel kapcsolatos határozatok meghozására a falugyűléseken, a teljes lakosság bevonásával került sor. A nemesség azonban nem minden esetben értett egyet az előterjesztéssel; ilyenkor tüntetően távol maradtak a falufórumon való részvételtől. Nem így történt ez 1807. május 13-án Kézdimartonfalva esetében, ahol a nemesség és katonaság összeült, hogy megvitassa a felsőbb katonai rendeletet, ami a pityóka termesztését és szaporítását szorgalmazta. A megegyezés eredményét a falujegyzőkönyvben is rögzítették: „helyesnek látván ebbéli gazdaságkodását communitásunk és meghatározta s törvény gyanánt ide beírta oly móddal, hogy minden renden lévő gazdaember a határában földi közül akármelyikbe, de nevezetesen ahová törökbúzát szokott vetni pityókát ültetni köteleztetik egy forint büntetés alatt, mely ha ellopatic, prédáltatik a falu közönséges kárai közé bevétetik, s annak amit ér a káros embernek megfizettetik, ha pedig valaki annak lopásán találtatik, minden irgalom nélkül három magyar forintig megbüntettetik és a tisztnek büntetés végett kiadattatik. Közönséges egyezéssel végeztetett Czell József katonabíró házánál.” A végzés hitelességét a nemesi és

16 Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983, Kriterion, 202. p.

katonai rend jelenlévő tagjai egyaránt aláírásaikkal erősítették meg.¹⁷ Felsőcsernátonban viszont nem sikerült közös nevezőre jutni az 1807. március 24-i gyűlésen: a katonák végül az ezredparancsnoksághoz fordultak a nemesség elutasító magatartása miatt, az utóbbiak ugyanis ellenezték a közhelyek felosztását – annak dacára, hogy ez az eljárás a kialakult szokásjog értelmében nekik kedvezett volna. Chevaliere Gramont, a kézdivásárhelyi II. gyalogezred parancsnoka a civil hatóság támogatását kérte annak érdekében, hogy valami olyan megoldást találjanak, ami mindenki számára előnyös lehet. Katonarészről azt szerették volna, ha a tiszti hivatal nyomást gyakorol a felsőcsernátoni possesorátusra, hogy ne ellenkezzenek a pusztahelyek felosztása miatt, különösen hogy ez a haza törvényeivel is megegyezett. E törvények értelmében a nemeseknek két rész, a katonaságnak egy rész, a jobbágyságnak pedig semmi sem járt volna. A burgonya hasznosságának hangsúlyozása ezúttal sem maradhatott el: az emberi táplálkozás mellett az állatok takarmányozásában betöltött szerepét emelték ki, példaként azt hozva fel, hogy a sertéstartásban akár a zabot is kiválthatja.¹⁸

Az érdekegyeztetés Ozsdola esetében sem volt teljesen zökkenőmentes. Az 1807-es esztendő böjt havának 11. napján a faluban közgyűlést tartottak, ezen azonban a nemesek – egyet nem értésük jeléül – egyszerűen nem vettek részt. A gyűlést egyébként a katonalakosság kezdeményezte a főhadparancsnok utasítására, aki azért szorgalmazta a burgonyaültetést, hogy a gabonával takarékoskodni lehessen. A vétéshez megfelelő területeket a falu olyan közhelyein kellett megtalálni, amelyeket más célra nem lehetett használatba venni, és amelyeket a community amúgy is fel kívánt volna osztani: „oly móddal a falunak régi uzusa szerint, hogy a possesor úragnak két részt, a többi részt, amelyet a community el akar osztani osztódjék csordaszer szerint a jobbágysággal együtt, minthogy az igát egymásközt egyenlőleg húzzuk. Ezen felosztó helyet felosztván egy ideig, de senkinek nem öröklésre, hanem mint ezután is a commune terrenumot a community amikor akarja fel is hagyhassa. Mely egyezségünket ajánljuk a possesor uragnak méltóztassanak subscriálni, ha a katonai renddel egyet

17 SÁL Kézdimartonfalva jegyzőkönyve. Fond 373.

18 SÁL Fond 8. 1427/1807.

kívánnak érteni.” Az egyezséget Ferentz Lőrinc katonabíró házánál, Boér Elek kapitány jelenlétében, az ozsdolai katonaság nevében szerkesztették.¹⁹

A felsorolt példák azt igazolják, hogy a katona- és civil lakosság közötti ellentétek nagyrészt a krumplitermesztésre kerülő földek felosztása kapcsán merültek fel. 1807-ben például a pojáni nemesek és „erősebb gazdák” a falunak a havason található közhelyeit akarták elfoglalni azzal a céllal, hogy oda árpát, törökbúzát, pityókát ültessenek, méghozzá úgy, hogy az osztozkodásból kizárják a katonákat. A sértettek emiatt panasszal fordultak az ezredparancsokhoz. Hasonló jellegű elégedetlenséggel találkozunk 1808-ban Lemhény esetében is, amikor a tiltakozás immár túlterjedt a szék határain, és a katonák egyenesen a Főhadivezérséghez fordultak, hogy sérelmeiket orvosolja. A katonai vezetés a lemhényiek panaszát a Főkormányzékhez továbbította. A nézeteltérést ez esetben is a nemesek és katonák közötti érdekellentétek okozták, a lemhényi birtokosok ugyanis a katonák kirekesztésével kívánták a falu határában lévő közhelyeket földimogyoró – vagyis krumpli – termesztésére felosztani. A Gubernium az eset kapcsán arra volt kíváncsi, hogy vajon a bepanaszolt nemesek közül valóban mindegyik rendelkezett-e saját udvarházzal Lemhényben, illetve hogy a székben milyen szabályozás volt érvényben a közjavak felosztására vonatkozóan, de ugyanakkor arról is érdeklődtek, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozók milyen mértékben részesülhettek a köztulajdonból.²⁰

A hatalom és a vidék közötti kapcsolattartás egyik fő témája a lakosság szegényebb részének élelmezése volt: kiemelt feladatként kezelték, hogy a burgonyának az emberi táplálkozásban való hasznosításáról meggyőzzék az embereket. A katonai parancsnokság évenként újította meg a krumpli ültetésével kapcsolatos rendelkezéseit. A Telegdibaconban lévő III. századparancsnokság 1808. május 4-én a parancsolatok protocollumában íratta be azt az utasítását, amelynek értelmében minden embert köteleztek, hogy legalább egy véka pityókát ültessen – azzal a kitéttel, hogy akinek tehetsége van rá, akár ennél többet is természetel.²¹

19 SÁL Fond 29. Kézdiszék levéltára. 29 csomag.

20 SÁL Fond 8. 1533/1808.

21 Pancsolatok protocolluma. III. compánia. 1803–1826. Baróti Múzeum tulajdona.

A különféle rendelkezéseknek köszönhetően a burgonya fokozatosan egyre népszerűbbé vált. Erről mi sem tanúskodik jobban, mint az a tény, hogy a termény eltulajdonításáról szóló híradások is mind gyakoribbak lettek. Míg a XIX. századot megelőző években a burgonyalopás nem volt jellemző, a század első éveitől kezdődően egyre gyakrabban dézsmálták meg az egyes falvak pityókaföldjeit. 1808. november 24-én az ezred és a század parancsolata értelmében Alsócsernáton falusbírójának és hűtőseinek Osváth nyugalmazott főhadnagy földjére kellett menniük, ahonnan Cseh Mihály és Cseh Zsigmond krumplit lopott. A falusi elöljáróságnak azt szabták feladatul, hogy állapítsák meg a termőföld méreteit és becsüljék meg az eltulajdonított krumpli mennyiségét. A kiszálló bizottság ezt meg is tette: a kárt hat köböl és két véka krumplira taksálták. Osváth főhadnagynak azonban egyéb panasa is volt: amint elmondta, Cseh Mihály gyalogkatonára a szóban forgó területet az ő tudta és engedelmével ásta fel és ültette be pityókával. A ezredparancsnokság a század vezetésének parancsba adta, hogy az eltulajdonított burgonyát azonnali hatállyal szolgáltatassák vissza a kárvallottnak, a vétkeseket pedig csalás okán tartóztassák le, és 24 óráig terjedő kurtavason lévő arestommal büntessék. Az utóbbiak számára azt is megtiltották, hogy vélt igazuknak önbíráskodás útján próbáljanak érvényt szerezni. Az ügy azonban bonyolultabb volt annál, hogy hatalmi szóval igazságot lehetett volna tenni benne: tanúkat is ki kellett hallgatni, hogy a kérdéses terület tulajdonviszonyait tisztázni lehessen. Varga János tanú úgy tudta, a Nyíresoldal nevezetű helyen Cseh Zsigmondnak is volt szántóföldje, és e földterület külső része határos volt Osváth főhadnagy területével. Tamás Mihály arról vallott, hogy szolgálta volt Cseh Zsigmondnál, és hogy Cseh vele irtatta ki a földje szélén lévő kökénybokrokat, hogy a helyükre burgonyát ültessen. A harmadik tanú, Varga Tamás is megerősítette a megelőző vallomásokat – vagyis hogy az illető földterületet Cseh Zsigmond birtokolta, és hogy a kérdéses évben Cseh a kökénybokrok gyökereit is kiásatta, hogy a területet burgonyatermesztésre alkalmassá tegye. Igazuk tudatában Cseh Zsigmond és Cseh Mihály gyalogkatonák 1808 júliusában méltányos eljárást kértek az ügy rendezésére: „ha ránk bizonyíthatja a hadnagy úr, hogy a hely nem örökségünk és hatalmasok voltunk, csak törvényesen menjen, készek

leszünk mindenkor minden kárát megfizetni, mind pedig az érdemelt büntetést felvenni”.²²

Bár kétségtelen, hogy a burgonya egyre elfogadottabbá vált, a hatóságoknak minden erőfeszítésük mellett sem sikerült elérniük, hogy az emberek az agyondicsért növényt a gabonafélékkel egyenértékűnek tekintsék, és hogy szántóföldjeik jól termő parcelláiból különítsenek el területet termesztésének céljára. A XIX. század elején a krumpli még mindig kissé lenézett növénynek számított, amellyel inkább a faluhatár kevésbé használható részein próbálkoztak. 1811-ben az alsócsernátoni katonai parancsolatok protocollumába újabb burgonyával kapcsolatos rendelkezés került bejegyzésre: a „stábális tiszturak minden vizitációja alkalmából rátartsák az embereket a pityóka ültetésére, figyelemmel legyenek és a katonákat rátartsák keményen”²³ Olyan eset is előfordult, amikor két szomszédos falu került összetűzésbe egy adott határrész tulajdonjogaért: 1811-ben Kurtapatak és Esztelnek között alakult ki konfliktus egy olyan terület miatt, amelyet mindkét település magáénak tekintett. Kurtapatakról két ág katonaság fordult panasszal az ezredparancsnoksághoz: elmondásuk szerint több éve pereskedtek Esztelnekkel egy darab, pityókának elkülönített hely miatt. A kurtapatakiak a katonaság közbenjárását kérték, hogy minél hamarabb véget vessenek a peresedésnek, ugyanis szerintük az eljárás már eddig is túl sokba került a per tárgyát képező terület értékéhez képest.²⁴

Az Erdélyi Főhatóság, a Gubernium továbbra is igen gyakran figyelmeztette a lakosságot, hogy a hagyományosan termesztett növények mellett a burgonyaültetvények se hiányozzanak a kerti és mezei gazdálkodás rendszeréből. Egy 1814-ben közzétett rendelkezés a búzával, törökbúzával, árpával, zabbal, haricskával együtt a földimogyoró vetésére buzdította a falvak világát. A rendelkezés kitért arra is, hogy a következő évre szükséges vetőmagot gondosan tárolják a faluközösségek, a földesurakat pedig felszólította, hogy biztosítsák a szükséges vetőmagot a szegény szolgáló emberek számára.²⁵

22 SÁL Fond 32. Második székely gyalogezred levéltára. 31. cs.

23 Parancsolatok protocolluma. Alsócsernáton, 1802, Csernátoni Haszmann Pál Múzeum.

24 SÁL Fond 8. 1890/1811.

25 Uo. 2188/1814.

A XIX. század elején a gyakran jelentkező szárazságos időjárás leginkább a lakosság élelmezésében éreztette hatását. A gabonafélések csökkenő terméshozama egyre jobban megnehezítette a népesség élelemmel való ellátását, 1815–1817 között pedig az egyre hangsúlyosabb hiány egész Erdélyben éhínséghez vezetett. Érdekes módon éppen ez volt az az időszak, amelyik ezt az évtizedek óta kísérleti jelleggel termesztett növényt véglegesen diadalra juttatta: az eddig kényszerezetten elfogadott vagy néha egyenesen mellőzött burgonya végül mégis az emberi étkezés, illetve az állati takarmányozás fontos részévé vált.²⁶ Ekkorra már a burgonyaültetvények olyan nagy területeket hódítottak meg, hogy többé már nem lehetett visszaszorítani a folyamatot. A korabeli források tanúsága szerint a burgonyát ekkor főként a szegények eledelének tekintették, éhínséges időkben elsősorban számukra szolgált életmentő táplálékul. A korábbi tapasztalatok arra is ráébresztették a hatóságokat, hogy Háromszéken, ahol az időjárás a megszokottnál is zordabbul alakul, a kukoricatermés nem éri el a remélt hozamot. Erre utal egyébként a köpeczi századparancsnokság 1815. február 20-án kelt rendelete is: „a minapi tapasztalásból átálláthatja, hogy a törökbúzáat ezen helységben többnyire minden esztendőben a hóharmat semmivé teszi, ezen okból ennek vetését a General Commando nem javasolja, sőt nem vetését ajánlja s egyszer s mind keményen parancsolja. A törökbúzáat a jég is elveri, a pityókának pedig semmit sem árt, ennél fogva pedig nagyobb részét a helynek ültessék pityókával. Evégre minden faluban ahol a pityóka helyet szaporítani lehetne szorgalmatosan a bírák annak helyét kikeressék, ide a companiához bejelentsék micsoda nevezetű helyen és hány köből lehet az említett pityókaföld és hány köből pityóka helye van most a falunak. Ezen pityókahelynek szorítására ha olyan terrenum választatik, amelynek felosztásában valamely akadály lehetne bejelentsék, hogy mi módon és mely úton lehet azt végbe vinni, hogy azon hely a pityóka termésre átaladandó lehessen.”²⁷

Az 1815-ös év közellátási nehézségeiről, a jelentkező súlyos élelmi-szerhiányról majdnem mindegyik kormányzati leiratban történik említés. 1815. április 20-án egy guberniumi tájékoztató kitér a burgonya-

26 Kósa: *A burgonya... Erdélyben.*

27 Parancsolatok protocolluma. 3. század (1804–1820), Baróti Múzeum.

ültetés népszerűsítésére vonatkozó gyakori felhívásokra is, külön kiemelve ezek folyamatos ismétlésének szükségességét. A helyzet súlyosságát jól érzékelteti, hogy a foganatosított intézkedésekről magának a császárnak is beszámoltak. Amint e jelentésből kiderül, a tárgyalt időszakban nagy hangsúlyt helyeztek a beültetendő területek növelésére, ugyanakkor az egyes területeken termesztett burgonyamennyiségről pontos kimutatás készült a Főkormányzék számára.²⁸

A Háromszéket alkotó területi egységek vezetői 1815 tavaszán jelentették a burgonyaföldek székenkénti és falvankénti összesítését. Miklósvárszék egyes falvaiban a birtokosok renitenskedő konzervatívizmusa miatt az átlagnál jóval kevesebb erre a célra fordított földről történt említés. A különösen rosszul teljesítő falvak Miklósvár, Nagyajta, Köpec és Bölön voltak, ahol csak a kertekben és tavaszvetések közötti keskeny sávban termesztettek pityókat.²⁹ Az összegzésben, amely Szentpáli Imre miklósvárszéki alkirálybírótól származik, területmértékként a köbölt alkalmazták (két köböl egy holdnak felelt meg).

Barót	2024
Bodos	1527
Szárazajta	1612
Középajta	931
Bölön	137
Nagyajta	89
Miklósvár	73
Köpec	121
Sepsibacon	312

Sepsiszéken Benkő János alkirálybíró számolt be a burgonyatermesztés 1815-ös állapotáról. Az előljárói vélemény szerint „a földmogyoró itt közöttünk nagy kívánságban vagyon, mert a katonák erre jó példát adtak és többen mások is megtanulták”. A tény, hogy Sepsiszéken a közigazgatás vezetői az általános szárazság ellenére is jó termésre számítottak, a hatóságokat igazolta. Számolva a nemesi területek várható hozamával is, az össztermés mennyiségét mintegy 7000 köbölre taksálták.³⁰

28 SÁL Fond 8. 2313/1815.

29 Uo. 2255/1815.

30 Uo.

Cserey Zoltán: A burgonya termesztésének kezdetei... 145

Kézdizsék esetében falvanként szintén nagy különbség mutatkozott a bevetett területek méreteit illetően.³¹

Szentkatolna	300	Bélafalva	300
Hatójka	200	Poján	800
Oroszfalu	200	Albis	500
Sárfalva	400	Felőcsernáton	800
Szászfalu	400	Alsőcsernáton	1000
Nyújtód	800	Dálnok	1000
Ozsdola	1000	Maksa	400
Martonos	1000	Márkosfalva	800
Lemhény	2000	Szentlélek	1500
Ikafalva	500	Bitá	400
Almás	100	Várhegy	60
Mátisfalva	50	Lécfalva	50
Martonfalva	400	Altörja	800
Csomortán	200	Feltörja	300
Esztelnek	800	Futásfalva	500
Kurtapatak	300		

Erdély mezőgazdaságának drámai állapotára és igen szerény termelékenységére utal, hogy királyi biztosokat küldtek szét a törvényhatóságokba, akiknek az volt a feladatuk, hogy felmérjék az illető vidék évi agrárgazdálkodásának – ezen belül pedig a burgonyatermesztésnek – az eredményeit. Háromszék ellenőrzésére Gróf Haller Gábort jelölték ki, aki arról panaszkodott, hogy Miklósvárszék falvai kivételével a többi településről nem küldték meg neki a kért tájékoztatást. Miután visszautazott Szebenbe, 1815. november 19-én írásban is beszámolt kizsállásának tapasztalatairól: „rám bízott kötelességem nyomán szükséges tudnom, hogy kormányzó tanácsnak azon hasznos rende­lése, hogy a földi mogyoró a legnagyobb igyekezettel termesztessék, mennyi­re teljesedett, mert ennek bővebb vagy kevesebb termése határozhatja meg, hogy mennyire lehessen féltetni a népet az éhínségnek súlyos

31 SÁL Fond 29. Kézdizsék levéltára. 106. cs. (1815–1816).

állapotától. Elvárom tehát a tisztségnek (civil hatóság) hozzám teendő jelentését”³²

1816 is a szűk esztendőök sorába tartozott, a szárazságos időjárás pedig továbbra is magában hordozta az éhínség veszélyét. Az ebben az évben született központi rendelkezésekben ismét megtaláljuk a krumplitermesztés fölöttébb hasznos voltát taglaló értekezéseket, ugyanakkor a helyi civil vagy katonai hatóság is mindent megtett az említett növény elfogadtatása érdekében. 1815. április 20-án a Főkor-mányszék a burgonya termesztésével kapcsolatos tudnivalókat nyomtatvány formájában küldte szét a törvényhatóságoknak. 1816. április 16-án már szigorúbb hangnemben ismételték meg a korábbi rendelkezést, és ezúttal már fenyegetéssel próbáltak nyomtatékokat szerezni a szövegben foglalt utasításoknak. Minden faluban biztosokat neveztek ki: az ő vezetésükkel kellett megtalálni az újabb vetésre fogható területeket annak érdekében, hogy a burgonyatermesztés hozamát megnöveljék. Amennyiben nem álltak rendelkezésre ilyen területek, a nyomásból (mezőhatár) kellett kiszakítani bizonyos részt azzal a céllal, hogy azt burgonyafölddé alakítsák.³³

A helyi katonai vezetés természetesen alkalmazkodott a központi elvárásokhoz, és annak érdekében, hogy az esetleges ellenszegülőket jobb belátásra bírja, fenyegetőző parancsolatokat bocsátott ki. 1816. július 26-án bevezették Besenyő falujegyzőkönyvébe a Főhadivezérség utasítását, amely a gabonafélék – búza, árpa, borsó, lencse, köles, haricska – helyett vagy azokkal párhuzamosan a krumpli termesztését népszerűsítette. Úgy gondolták, hogy akár a tavaszhatár felerészébe lehetne burgonyát ültetni, sőt a kukorica helyett is a krumplit ajánlották termesztésre. Ha ezt szép szóval nem sikerült volna elérni, a parancsolat értelmében akár katonai szigort is lehetett alkalmazni az ellenállókkal szemben. 1816 októberére a hangnem még szigorúbbá, fenyegetőzőbbé vált: a falusi káplároknak parancsba adták, hogy vesszőfutással való nógatással kötelezzék az embereiket a kukorica helyett a krumpli művelésére. A helyi katonai vezetőknek házról házra járva kellett ellenőrizniük, hogy megtörtént-e az ültetni való burgonya

32 SÁL Fond 8. 2313/1815.

33 Uo. 2432/1816.

elkülönítése. Azokat, akiknél ez elmaradt, kényszeríteni kellett, hogy beszerezzék az ültetéshez szükséges burgonyamennyiséget.³⁴

1816 őszen a dálnoki századparancsnokság részéről Lukács kapitány figyelmeztette alárendeltjeit, hogy a következő évtől minden gazda 5-6 köből pityókát köteles ültetni a tavaszhatárba, ugyanakkor vesszőfutást helyeztek kilátásba mindazok számára, akik az előírt köles vagy haricska helyett törökbúzát merészelték volna vetni. A faluparancsnokok számára ezúttal is előírták az ültetni való pityóka mennyiségének ellenőrzését, azzal a kitéttel, hogy győzzék meg az engedetleneket is a kitűzött cél teljesítésének szükségességéről. Amennyiben ez nem sikerült volna, példás büntetésben kellett részesíteniük a rendelkezésben foglaltak ellen vétkezőket.³⁵ Egy 1816 novemberében Bikfalván keletkezett századparancsnoki értékelés még mindig az uralkodó, ám helytelen növénytermesztési szokásokban látta a legnagyobb problémát, különösen hibás döntésnek tartva a törökbúzatermesztés erőltetését. A papolci falujegyzőkönyvben is szerepel olyan hatósági előírás, ami az ismert gabona- és zöldségfélék mellett, de akár azok korlátozása árán is igyekezett előnyben részesíteni a krumpi ültetését, míg a törökbúza termesztését – akárcsak minden más utasítás – szigorúan megtiltotta. A népszerűsítés részeként arra is felhívták az emberek figyelmét, hogy a burgonya számos különféle módon elkészítve fogyasztható: megfőzve, megsütve és kissé megsózva kenyérpótló eledelként, kevés rántással édesen vagy ecetesen levesnek elkészítve, hágymásan elkészítve, káposztalében megfőzve, stb.³⁶

A központi katonai hatóságnak, a Fővezérségnek köszönhetően egy olyan dokumentum is fennmaradt, amelyben a székely és a román határőrezredek életkörülményeit, étkezési szokásait hasonlították össze. Az említett iratban, ami 1816. július 26-án Szebenben keltezett, ez áll: „a székely regimenteknél minden familiák, hogy házi kenyeret sütnek arról már meg van a Generál Commandó bizonyosodva, csak a két oláh regimenteknél szokás, hogy törökbúzát főzvé, vagy annak lisztjéből puliszkát kenyér helyett és azzal élnek. Az asszonyok a jó kenyér sütéshez nem értenek. Arra kell vigyázni, hogy közükbe a rend

34 SÁL Fond 355. Besenyő falujegyzőkönyve.

35 Uo.

36 Szócsné Gazda Enikő: A krumpi termesztéstől a pityókás kenyérig. *Székely kalendárium*, 2015, 180–181. p.

és a kenyérsütésnek módja behozattassék, hogy ezáltal azon hasznos pityókát és más gabonából való lisztekkel költhessék el”.³⁷

A Főhaditanács 1816. július 26-án újabb rendelkezést adott ki a székely katonaság részére, amelyben ismét felhívták a figyelmet a gabonatermés bizonytalanságára, illetve megfogalmazták mindazokat az elvárásokat, amelyek gyakorlatba ültetése által a gabonahiányból fakadó nélkülözést elkerülhetőnek vélték. Minden család számára előírták, hogy a tavaszhatárban lévő szántórészének legkevesebb fele-részét pityókával ültessék be. A faluparancsnokoknak elől kellett járniuk a burgonyatermesztésben, és azt is elvárták tőlük, hogy az adott ágazat szakértőiként működjenek, illetve hogy a századparancsnokságokkal szoros együttműködésben falvanként összesítsék a közösség vetőmagigénylését. Jó előre tájékozódni kellett arról is, hogy a vetőmagot az ország mely részéről lehet beszerezni, az ezzel járó költségeket pedig a kincstárnak kellett állnia. Amennyiben megfelelő mennyiségű és minőségű ültetésre alkalmas krumplit az országban találni nem lehetett, külső helyről kellett a szükséges mennyiséget beszerezni, méghozzá úgy, hogy időben a gazdák birtokába kerülhessen a megfelelő vetőmag. Végül a rendelet ismételten büntetést helyezett kilátásba mindazok számára, akik a törökbúza vetésének tilalmát megszegik.³⁸

Az 1817-es évben további figyelemfelkeltő közlemények láttak napvilágot, amelyek a pityóka elterjesztését a törökbúzaültetvények csökkentése által kívánták megvalósítani. Március 7-én a köpeci századparancsnok, Tanark kapitány aláírásával került kiadásra egy körrendelet, amely a tavaszi vetések idejének közeledtével újra megerősítette a fölöttes hatóságok által több rendben is kiadott parancsolatot, hogy minden faluban pityókakerteket alakítsanak ki, és hogy ezt a növényt bőven, a törökbúzát pedig alig vagy egyáltalán ne termesszék.³⁹ 1817. április 22-én keltezett az a Lukács kapitány által aláírt századparancsnoki rendelkezés, ami emlékeztette a falusi káplárokat, hogy vigyázzanak és éberek legyenek, nehogy a mezőn vagy a kertekben valakinek a földje vetetlen maradjon. Hogy ezt elkerüljék, a falvakban a katonai vezetőknek és az előjáróknak – a századparancsnokkal az élen – minden gazdát meg kellett látogatniuk. A látogatás arra szolgált, hogy

37 SÁL Fond 355. Besenyő falujegyzőkönyve.

38 SÁL Fond 32. 43. cs/1816.

39 Parancsolatok protocolluma. III. század (1804–1820).

a szántóterületek állapotát ellenőrizték. Ha bevetetlen földet találtak volna, az nemcsak az illető személy, hanem a faluparancsnok és a hűtösök számára is kemény testi büntetést vont volna maga után.⁴⁰

Az 1818-as év szintén a burgonyatermesztés és -fogyasztás népszerűsítésének jegyében telt. Egy 1818. május 13-ára keltezett főkormányzói leirat szerint a lakosokat arra kellett ösztönözni, hogy az élelemre alkalmas gabonaféléseket haszonnal termesszék, különös tekintettel azokra a növényekre, amelyek kevésbé érzékenyek az időjárás viszontagságaira. Ez utóbbiak közül elsősorban a burgonyát említették. Ugyanebben a szellemben íródott az a császári felhívás is, amelyik a kiemelt termesztésre ajánlott növényfélések közül főként a burgonya- és a törökbúzatermesztés fontosságát hangsúlyozta. Az éhínség miatt kivándorolt vagy elhalálozott emberek pusztán maradt jószágairól szintén központilag rendelkeztek: ezeket az otthon maradtaknak a nélkülözéssel leginkább sújtott falusfeleik között kellett szétosztaniuk.⁴¹

Erdővidék Bodos nevű falujában a pityókatermesztésre vonatkozó első adatok 1803-ból maradtak fenn, és a falusi bíró beszámolójából származnak. 1820-ra a faluban termelt pityóka már 18 német forint és 56 krajcár jövedelmet hozott a település lakóinak, és termesztése a továbbiakban is gyakran szerepelt hasznos hozó jövedelmi forrásként a fennmaradt dokumentumokban.⁴² Az utóbbi évszám azért különösen fontos, mert tulajdonképpen az 1820-as évekre tehető az az időszak, amikor az említett növény végérvényesen bekerült a székely gazdaságok növénytermesztési szerkezetébe, és a mindennapi táplálkozás nélkülözhetetlen elemévé vált. 1820. október 20-án került kiadásra a köpeci századparancsokság Moritz kapitány kézjeggyel ellátott parancsolata, amelyben arról történik említés, hogy a burgonyatermesztés általános elterjedése mennyire hasznosnak bizonyult az elmúlt szűk esztendőben, kiemelve, hogy a burgonya különösen fontos szerepet játszott az élelmiszerhiány következményeinek enyhítésében.

Az elért sikerek mellett a felettes hatóságok továbbra is arra kötelezték a katonákat, hogy mindenki tehetsége és lehetősége szerint ültessen bőven pityókát, és azt tisztességesen művelje is meg, a falusi elöljáróknak pedig feladatul szabták, hogy ellenőrizték, mindenki

40 SÁL Fond 355. Besenyő falujegyzőkönyve.

41 SÁL Fond 8. 2669/1818.

42 Egyed Ákos: *Bodos. Egy székely falu története*. Sepsiszentgyörgy, 2013, Háromszék Vármegeye Kiadó, 93. p.

eleget tesz-e a központi rendelkezésben megfogalmazott elvárásoknak. Mindazokról, akik az utasítás ellen cselekedtek, esetleg jeleskedtek annak végrehajtásában, a század vezetésének név szerint kellett jelenteni, főként azért, hogy az előbbieket példás büntetéssel jobb belátásra lehessen bírni. Kijelenthető, hogy a hatóságok a burgonya ültetését és művelését illetően az elvárások nem teljesítését semmilyen körülmények között sem voltak hajlandóak elfogadni, és az ellenszegülőknél minden esetben számolniuk kellett a következményekkel.⁴³

1820-ban az országosan elrendelt helységenkénti úrbéri összeírásokban – ezeket parasztvallomásoknak is nevezték – a termesztett gabonaféleségek, kapásnövények, zöldségek mellett szóba került a pityóka is, egészen pontosan pedig az, hogy mennyire tekinthető elterjedtnek Háromszék falvaiban, illetve hogy mekkora területeken termesztik az egyes falvak gazdálkodásra alkalmas határaiban. A feltett kérdések között ez tulajdonképpen nem szerepelt, emiatt viszonylag kevesen is hozták szóba a megkérdezettek közül, akik pedig mégis említést tettek róla, azok igazából olyasmivel hozakodtak elő, ami a kérdezőbiztosokat különösebben nem is érdekelte. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy ez az összeírás csak a jobbágyokra vonatkozott, a felsorolásból tehát kimaradtak a katonarendiek és a birtokos nemesek is. A százhárom falusi és négy mezővárosi település közül így is kilencvenhat helység életére és gazdálkodására vonatkozóan sikerült igen értékes és változatos adatokat összegyűjteni, azonban e kilencvenhat településből mindössze tizenkettő lakói hozták szóba a burgonya-termesztést. Amint az említett forrásokból kiderül, e településeken a krumpli számára külön erre a célra elkülönített közhelyekből alakítottak ki határrészeket, és bár általában igen szűkszavúan, mindössze néhány szóban tértek ki rá, néhány esetben a beültett területek nagysága vagy a vetőmag mennyisége is szóba került. A kökösieki nyilatkozataiból például csak annyi derül ki, hogy a falunak volt pityókatermő közhelye, a lisznyóiak pedig szintén csak futólag hozták szóba, hogy kevés pityókahelye volt a településnek. A sepsiszentgyörgyiek esetében is csak azt tudjuk meg, hogy létezett egy, a komunitástól származó pityókaföld. Az aldobolyiak már bővebben beszéltek a pityókatermesztésről: „vagyon a komunitásnak a közhelyből felfogott pityókás helye is, amely minden esztendőben használható, és

43 Parancsolatok protocolluma. 1804–1820.

mindenik colonusnak (jobbágy) proportione része van benne”. Ugyancsak erről számoltak be az illyefalviak is. Árkoson szintén volt krumplitermesztésre elkülönített határrész, amelyet egységesen osztottak szét mindekinek, a szántóföld nagyságától függetlenül, és Köröspatakon is megerősítették, hogy a pityókahelyekből esztendőnként a jobbágyok is kaptak egy-egy részecskét. A besenyőiek esetében ugyancsak az derül ki a forrásokból, hogy a communitas rendelkezett egy hellyel, amelyet pityókának fel szokott osztani „a mixta populi egyénei között”. A dálnokiak valamivel részletesebb információkkal szolgáltak: amint elmondták, „a közönséges helyből szabad volt helységünkben annyit felszántani mindnyájunknak, hogy némelyik beültethetett egy köből pityókát, más három vékát, megint mások legkevesebb két vékát”. Felsőcernátonban is szóba került az ültetendő kumpli mennyisége: „osztott a communitas a közhelyből annyit, hogy most minden ember beültethetett egy köből pityókát”. A barótiak a burgonyavetések jobb védelme érdekében kerítéssel védték az esetleges károktól azt a területet, ahol a lakosok közül mindenki pityókát szokott termesztani, és ami a falutól nem messze húzódott. A faluközösségekben uralkodó állapotot leginkább a középpajtaiak nyilatkozata tükrözi: ezen értékrend szerint minden közterhet hordó lakos részesült a falu közös tulajdonából egy-egy nyílföld formájában, „amelyben nagy haszonnal pityókát termesztünk”.⁴⁴ A közföldek felosztásával kapcsolatosan egyébként különféle módozatok ismeretesek. A középpajtai minta mellett, ahol a közteherviselést vették figyelembe, máshol mindenki – tehát a nemes is – részesült a közösből. Olyan esettel is találkozni, ahol a nemeseknek két rész, a többieknek egy rész járt, sőt az is előfordult, hogy a jobbágyoknak csak fél részt osztottak, máshol pedig egyáltalán nem vették tekintetbe őket.

Az 1820-as években tehát tovább folytatódott a burgonya háromszéki elterjesztése. Fokozatosan egyre általánosabbá vált, hogy a nemrég még gyanakodva kezelt új növényt a kalászosokkal egyenlő elbírálásban részesítették: a kertekből és a kevésbé termékeny közösségi földekről kikerült a faluhatár földművelésre leginkább alkalmas részeibe (a térhódítás elsősorban a törökbúza rovasára következett be). 1824 augusztusában a tisztii hivatal felszólítására Demién István kézdiszéki alki-

44 Takács Péter (szerk.): *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból*. Debrecen, 2002, Erdély-történeti Alapítvány.

rálybíró a következőképpen mutatta be a burgonyatermesztés kézdiszéki helyzetét (a viszonylag gyenge terméshozamot a korábbi év szárazságos időjárásával magyarázva): „rendelésére a tisztségnek jelentem, hogy a földi mogyoró itt Kézdiszékben valamint ezelőtt úgy most is természetlik, kivált az erdő alatt lévő falvakban még az erdőkön is ültetetik, a mezőföldi faluk pedig a mezőkön is természetlik”. Kézdiszéken tehát ekkor már nemcsak a zöldségekertekben, hanem a tavaszhatárban is bőven természetlik krumplit. A jelentésből az is kiderül, hogy a nagy szárazság és forróság miatt a tavaszgabonák a megszokottnál hamarabb beértek, és betakarításuk is hamarabb történt. Ilyen körülmények között a burgonya levelei is a megszokottnál korábban száradtak el, a gumók nem érhatték el a kívánt méretet, ez pedig a hozam csökkenéséhez vezetett. Akik a kertjükben nem siettek a krumpliszedéssel – nyilatkozott az előljáró –, lényegesen jobb terméshez, nagyobb gumókhoz jutottak.⁴⁵

Zágonban a közhelyek egyenlő birtoklásának kérdése borzolta fel a kedélyeket. A helyi nemesség 1825-ben panasszal fordult Háromszék vezetéséhez, mert – mint írták – a katonaság a közföldek használatában megszegte a hagyományos rendet. Eszerint a közöst három felé kellett volna osztani, hogy nemes, katona és jobbágy egyformán részesüljön belőle. A nemesek azt sérelmezték, hogy ők hosszú ideig nem tartottak igényt erre a területre, viszont amikor végre birtokba kívánták venni a nekik járó részt, a katonaság ezt megakadályozta. A sérelmeket összefoglaló iratot Jankó Antal, Zoltáni Czirjék Zsigmond, Vajna Miklós, Bartha Miklós és mások is aláírták.⁴⁶

A burgonya háromszéki terjesztését leginkább szorgalmazó intézmény, amint azt több rendben is hangsúlyoztuk, a katonai hatóság volt, saját példáján keresztül kívánva rámutatni a krumplitermesztés és -felhasználás fontosságára. 1823-ban Kézdivásárhelyen katonaiskolát létesítettek. Az igen színvonalas képzést biztosító oktatási intézetnek bentlakása is volt, és az itt élő mintegy száz diák étkeztetéséről szintén az iskola gondoskodott. Különös figyelmet szenteltek a várostól bérelt mintegy hat holdnyi gyümölcsészeti mintaparcella felosztásának, melynek kisebb felét burgonyatermesztésre szánták. 1825 augusztusá-

45 SÁL Fond 8. 3449/1825.

46 SÁL Fond 8. 3450/1825.

ban a berecki gyalogszázad parancsnoka, Gazda kapitány a következő rendelkezést tette közzé: „a nevelőház számára ültetett pityókat Kováts főúr ássasa ki és hány köből lészen a jelentést tegye meg és mikor innen meghatároztatik, hogy bevigyék küldje be és, hogy átadta arra recepicát vegyen és küldje fel a compánia commandónak”.⁴⁷

Az elért eredmények ellenére időnként azért meg-megújították a krumplitermesztés népszerűsítését célzó felhívást. 1826 szeptemberében például a Gubernium a földimogyoró termesztésének szaporítására vonatkozó királyi dekrétumot leiratban közölte a törvényhatóságokkal. 1827-ben újult erővel indult el a krumplitermesztés területi kiterjesztését népszerűsíteni kívánó központi propaganda. Annak érdekében, hogy az embereket megnyerjék az ügynek, ilyen alkalmakkor többnyire úgy emlegették a krumplit, mint a gabonaféléket kiegészítő terményt, amely majdhogynem nélkülözhetetlen segítséget nyújthat az ínséges évek átvészeléséhez. Tulajdonképpen ez volt az az ok, amiért a növény minél szélesebb körű elterjedését szükségesnek tekintették. A népszerűsítés részeként említés történt a Gubernium által kibocsátott 1815. április 20-i rendelkezésről is, amely egyrészt krumplival kapcsolatos ismereteket, másrészt pedig a krumpli termesztésével kapcsolatos szakmai eligazítást is tartalmazott. 1815. szeptember 1-én, majd 1818. március 26-án és 1826. október 16-án is megújították a központi leiratot. A felettes hatóság nem kételkedett abban, hogy a törvényhatóságok alkalmazottai tiszteségesen végezték meggyőző munkájukat, ennek ellenére a szárazságos években a burgonyatáblák hozama nem pótolta megfelelőképpen a gabonatermés csökkenése miatt beállt hiányt. A leiratok arra is felhívták a figyelmet, hogy a szárazság következtében elszaporodott egerek az őszi gabonatermésben nagy károkat okoztak, és ebből szintén azt a következtetést vonták le, hogy az ilyen veszteségek ellensúlyozása érdekében nagyobb területű krumplitáblákra lenne szükség. Következésképpen javasolták, hogy az emberek a jövőben minél nagyobb kiterjedésű területeken ültessenek burgonyát, ahol pedig a határ szűkös volta nem tenné ezt lehetővé, ott az előjárók feladata, hogy a faluközösség tulajdonából szakítsanak ki megfelelő részt erre a célra. Az élet bizonyította, hogy azokon a településeken, ahol a rendelkezések értelmében növelték a burgonya-

47 SÁL Fond 32. 65. cs.

földek kiterjedését, szükös gabonatermés mellett sem kellett éhínségtől tartani.⁴⁸

A közföldek pityókás területekké alakítása és az emberek részére való kiosztása nem minden esetben követte a közösségi szabályozás előírásait. Az általános elv bizonyos körülményekhez – a közteherviselésből való részvételhez – szabta a közösből való részesedés lehetőségét. Bár az általánosabb minta ez volt, ismert olyan eset is, amikor a közföldeket a családok létszámának nagysága arányában osztották fel, és az is előfordult, hogy a jobbágyokat kirekesztették az osztozkodásból. 1828-ban Kézdimartonos faluban azt a szabályt alkalmazták, hogy mindazok, akik a falu terheit viselik, részesüljenek a pusztahelyek felosztásából. A központi rendelkezés előírásainak értelmében a helység peremén lévő borsikás-bokros helyet jelölték ki pityóka termesztésére, és mindenki kapott belőle, aki megfelelt a szabályozásban előírt feltételeknek. Az eljárók hangsúlyozták, hogy ezek a parcellák a használat által nem kerülnek át magántulajdonba, hanem csakis ideiglenes birtoklásról lehetett szó – ugyanis Kézdimartonos megmáshíthatatlan hagyománya értelmében a település közjavait semmilyen körülmények között nem lehetett elidegeníteni. Mint már volt szó róla, a kiosztott föld időleges használata a közteherviseléshez kapcsolódott. Ha ez valamilyen körülmény miatt nem valósult meg – tehát ha valaki nem vállalt részt a falu „serviciumából” –, elveszítette a közföldhöz való jogát. Ilyen volt például kézdimartonosi Csüdör Mózes nemesember esete is, aki két jobbágya révén a falu terhét hordozók közé tartozott, tehát a pityókás helyekből kapott egy-egy „particulát”. Mivel a jobbágyok időközben Csüdör Mózes szolgálatából elálltak, a falu terhét pedig tovább már nem viselték, a falu megfosztotta őket a pityókás közföldjeiktől. Azért is vigyáztak a szabályok szigorú betartására, mert a falu lakosságának szaporodásával és újabb gazdaságok alakulásával a közföldekből való részesedés aránya is megnövekedett – ugyanis ha az új gazdák a kiírt követelményeknek megfeleltek, jogosultak lehettek arra, hogy pityókaföldhöz jussanak.⁴⁹

48 SÁL Fond 8. 3670/1827.

49 SÁL Fond 32. 1828/75. cs.

A hatóságok évenként közzétették a burgonya termesztésére vonatkozó tudnivalókat, és a törvényhatóságok végrehajtó szerveik mozgósításával enyhébb vagy szigorúbb hangnemben világosították fel az előljárókat, illetve rajtuk keresztül a falvak népét az új növény termesztésének hasznosságáról és a gabonával szembeni előnyeiről. 1830 márciusában a főkormányiszéki leirat tartalmát a főkirálybíró továbbította a négy alkirálybíróknak. A leirat arra szólította fel a címzetteket, hogy a pityókaültetés iránt szorgalmatos gondoskodással legyenek, és a dulló comisáriusok által a falvak népét arra készítessék, hogy mindenütt pityókaültető helyek alakítsanak ki. A rendelkezés végrehajtását a főkirálybíró személyesen kívánta ellenőrizni, mint ahogy maga kívánta számadás alá vonni a mulasztások okozóit is.

A krumpliföldek elkülönítése nem minden esetben találkozott az illető közösség egészségének akaratával. Ilyen alkalmakkor lehetőség adódott a különböző társadalmi kategóriák közötti érdekek ütköztetésére. 1830 májusában a civil igazgatás panasszal fordult az ezredparancsnoksághoz a mód miatt, ahogyan a nagyborosnyói katonaság a közföldből a pityókás helyeket elkülönítette. A település katonalakossága Tompa János sepsiszéki alkirálybíróval szegült szembe, a nagyborosnyóiak azonban nem csak egymással torzsalkodtak a felosztásra kerülő közhelyek elkülönítése kapcsán, hanem a kiosztott parcellák minőségével sem voltak elégedettek. 1830 októberében arról születtett panasz, hogy a civil lakosság számára kijelölt posványos-vizegyes terület használhatatlannak bizonyult, de mivel a katonáknak juttatott Homlok nevű hely már rég fel volt osztva, a jobbágyok maradtak a silány minőségű területekkel.

Az 1830-as évek is a szárazságos esztendőkhöz tartoztak, szerény terméshozammal. Az embereket több alkalommal is figyelmeztették a krumplival való takarékoskodásra, a helyes és gondos tárolás szükségességére, valamint a következő évben elültetendő gumók gondos raktározására. Amint Papolc falujegyzőkönyvéből kiderül, az aszályos esztendő miatti rossz termés arra készítette a faluközösséget, hogy a krumpliföldeken a sertések által okozott veszteség ellensúlyozására kártérítést állapítsanak meg. Az egy sertés okozta kárt két kupa pityókában határozták meg, de ha a gazdának a teljes termése elpusztult volna, akkor a határpásztorsággal szemben alkalmazott

bírságment tizenkét elpusztított fészekre egy véka pityóka kártérítést szabtak ki.⁵⁰

Az 1830-as szárazságos év miatt beállt helyzetet az alkirálybírónak írt jelentésében Potsa Zsigmond kézdiszéki dulló írta le: „a gabonák és krumpli annyira szűkösön termett, hogy némely falvakban alig lett annyi, mint amennyit elültettek. Használatra, fogyasztásra nem is jutott, ami kevés mennyiséget begyűjthettek, a következő tavaszra tették félre vetőmagnak abban bízva, hogy az ideinél mindenképpen bővebb termésre számíthatnak”. A szűk esztendő és az igen mérsékelt terméshozamok aggodalmat keltettek a széki hatóságok körében is, akik igyekeztek valamiféle módon megsegíteni a szegényebb sorsúakat. A székek kapcsán az alkirálybírók jelentéseiből tudjuk, hogy a gabonafélék gyenge termését bizonyos mértékben ellensúlyozta a törökbúza és helyenként a burgonya kedvezőbb hozama, ez pedig újjólag meggyőzte az előjárókat a krumplitermesztés hasznosságáról – főként amiatt, mert a krumplikészletek fontos szerepet játszottak az éhínség veszélyének elhárításában. A kézdiszéki terméstről készített beszámolóból is az derül ki, hogy a törökbúza kivételével, amelyből jó termés ígérkezett, a tavaszi és őszi vetések meglehetősen gyengének mutatkoztak. Mindezek ellenére Lázár Dávid királybíró szerint éhínségtől nem kellett tartani, de a szegényebb családoknak ruházatuk beszerzése és adójuk törlesztése mellett másra már nem nagyon futotta. Sepsiszek helyzetéről tudjuk, hogy a rozs gyenge, a búza közepes, a törökbúza igen jó, az egyéb tavaszgabonák közepesek voltak, pityókából azonban sokat ültettek és jó termésre volt kilátás. Egyszóval: szűkségtől itt sem kellett tartani. Miklósvárszék esetében is a jó törökbúza- és pityókatermést emelték ki a gabonafélék közepes vagy gyenge hozamával szemben. Lázár Dávid a kézdiszéki helyzetet értékelve azt állapította meg, hogy a jobbágyok a nemeseknek kifejtett munkájuk fejébe annyi élelemhez jutottak, hogy valahogy megélhettek ebből. A katonák jobbágyainak és zselléreinek helyzete viszont ennél sokkal kilátástalabb volt, mert gazdáik számára is alig akadt élelem, nemhogy szolgáló népeiknek jutott volna belőle. Miklósvárszék kilátásai még ennél is aggasztóbbnak tünnek. Bóra Elek királybíró úgy vélte, a köznép „szűkséget fog érezni”. Az sem tűnt követhető útnak, hogy a rászoruló

50 SÁL Fond 377. Papolc falujegyzőkönyve.

kölcsönökből vészeljék át az ínséges időszakot, különösen hogy a szegénység az azelőtti szűk esztendőkből kapott kölcsönöket sem tudta visszafizetni. Orbaiszékben az árpa és törökbúza kielégítő hozama életmentőnek bizonyult. Éhezéstől itt sem kellett tartani, mivel a kenyeret – az adott helyzethez alkalmazkodva – árpából sütötték.⁵¹

Az 1830-as éveket egyebek mellett a burgonya termesztésére alkalmas közföldek birtoklásáért való versengés jellemezte. Ennek következtében a civil- és katonalakosság között kiéleződtek a feszültségek, különösen hogy a határőr népesség erejének tudatában több helyen akár erőszakoskodás árán is előnyöket próbált szerezni azáltal, hogy rátette a kezét a közvagyon nagyobbik részére. Ezzel szemben olyan esetek is előfordultak, amikor az osztozkodás vesztesei éppen a katonák voltak.

1831. október 26-án Kisbaconban a nemesi erőszak miatt tartottak falugyűlést a krumpliföldek birtoklásának ügyében: „minthogy már sok esztendő eltelése után uzuáltatott és abból törvényes rendtartás lett olyan módon, hogy falubeli lakosok közül egy személynek is egy pityókaföldbéli nyílföldnél több ne legyen”.⁵² 1831-ben gróf Haller László huszárezredes a háromszéki tiszti hivatalnak intézett levelében a civil és katonalakosság közötti feszültségről tesz említést, hangsúlyozva, hogy a nagyborosnyói huszárkatonák erőszakoskodását, amire a civil lakosság számára kiosztott pityókaföldek birtokbavételekor került sor, azonnal ki kell vizsgálni.⁵³

A pityókaföldek egyre inkább észlelhető felértékelődésére utalnak azok az értesülések is, melyek kimondottan a burgonyatermés védelmére kinevezett pityókapásztorok kötelességmulasztásairól szólnak. 1832 novemberében az árkosi falujegyzőkönyvben a Pityókáskert kapcsán többször is kártérítésekről történik említés. Mivel a termést főként a sertések veszélyeztették, az az elhatározás született, hogy ezentúl a nagyvasi Pityókáskert őrzését a falu határpásztorai végezzék, az ott talált állatokat pedig egy-egy garas hajtópénzért fogják be. Ahhoz, hogy feladatukat eredményesen láthassák el, a határpásztorok számát 15 személyre növelték.⁵⁴ 1833-ban Kisbaconban Vajna Mózes pityókapásztort azzal vádolták, hogy lóháton a termésben találták, mely

51 SÁL Fond 8. 3926/1830.

52 SÁL III. compánia. Parancsolatok protocolluma (1829–1836).

53 Uo.

54 Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest, 1973, Kriterion, 155. p.

vétség okán egy magyar forint kártételre kötelezték.⁵⁵ 1834-ben Bereck városa és Martonfalva között támadt feszültség az erdőszélen lévő irtatlan közös hely használata miatt. A helyet a bereciek krumpliföld-dé kívánták alakítani, hogy 113 részre parcellázva szétosszák a lakosság között. A föld felmérése és egyenlő elosztása érdekében a szék földmérő szakemberének jelenlétét kérték, a két birtokos és a katonai rend képviselőjének részvételével együtt.⁵⁶

1834-ben Papolcon a közföldből való mértéktelen foglalások borzolták fel a kedélyeket. Emiatt a falugyűlésen az az elhatározás született, hogy az új foglalásokat személyi válogatás nélkül érvénytelenítik, ugyanakkor arról is döntöttek, hogy 1835 tavaszán a falut csengetés útján egybegyűjtik, a közösen lévő kender- és pityókaföldeket lista szerint számba veszik, és akinek egynél több része van a köztulajdonból, attól a fölös részeket elveszik. Ezeket a falu azoknak kívánta átadni, akik sem kender, sem pityókafölddel nem rendelkeztek.⁵⁷ 1835-ben a gidófalvi gyalog- és lovaskatonaság panaszaival egyenesen Ferdinánd Károly főherceghez fordult. A falu a Pásint nevű pusztahelyet használta krumplitermesztés céljából – ezt különösen azért hangsúlyozták, mert ennek a növénynek a meghonosítását a felsőbbség rendelkezései tették kötelezővé számukra. A faluban élők a közös területet egyenlő módon gondolták felosztani és használni, azonban a hét nemesi család az osztozkodás során egyenként két részt követelt magának, így a katonáknak csak egy-egy rész jutott volna. Hasonló volt a helyzet a közös erdőtulajdon felosztásánál is: a birtokosok ebből is kétszer akkora részt kívántak maguknak, mint amennyi a katonáknak jutott. Az utóbbiak ezt nem voltak hajlandóak elfogadni: ehelyett a méltányosság és igazságosság elvének érvényesítését és azonos elbírálás kieszközlését kérték. A Pásint nevű közhely használatának kérdése 1838-ban ismételen felszínre került. Ezúttal a nemesség azt szerette volna, hogy mindenki az általa birtokolt telek arányában részesüljön a közösből: akinek egy telke volt, két részt kapott volna, aki pedig két telekkel rendelkezett, az négy részre tarthatott volna igényt. A katonaság felháborodottan tette szóvá, hogy noha ők fegyverrel szolgálják a hazát, mégis hátrányos megkülönböztetésben részesülnek. Úgy vélték, ha nem

55 III. compánia. Parancsolatok protocolluma (1829–1836).

56 SÁL Fond 8. 4393/1834.

57 SÁL Fond 377. Papolc falujegyzőkönyve.

lehet igazságosan eljárni az ügyben, akkor a kérdéses terület inkább maradjon eredeti állapotában, tehát pusztán.⁵⁸

Zágonban erejének tudatában éppen a katonaság indított támadást a közföldek megszerzéséért a lakosság többi része ellen. Míg a korábbi években a nemesek és katonák között volt feszült a helyzet, 1836-ban már a jobbágyok kerülnek ellentétbe a határőr katonanépeséggel az utóbbiak kapzsisága miatt. A jobbágyok arra panaszkodtak, hogy a zágoni két rész katonaság a felsőbbség rendelkezése ellenére sem hajlandó lemondani a pityókatermesztésre szánt nagy kiterjedésű közhelyek jobbágyoknak dukáló részeiről, mi több, a katonák a falu útjait, pusztáit, bokros és minden közeli helyeit erőszakosan elfoglalták. Mikor az adózó nép a falugyűlésen próbálta igazságát érvényesíteni, erő alkalmazásával távolították el őket onnan, és közben természetesen bántalmazták is az érintetteket. Horváth Károly alkirálybíró a tiszti hivataltól várta, hogy fellépjenek a jobbágyság érdekeinek védelmében, ezért kérte, hogy a hatalmaskodások megfékezésére vegyes bizottság szálljon ki Zágonba. Az ügy intézése sokáig elhúzódott, végül azonban az 1837-es esztendőben egy tényfeltáró bizottság munkálkodását követően az a döntés született, hogy a faluban újabb foglalások ne történjenek, a korábbi foglalások pedig Szent Mihály napjáig szabaddá tétessenek. Az elfoglalt területek használatáért a foglalókra haszonbért róttak ki, amit ezeknek a falu kasszájába kellett befizetniük. Az előljárárság azonban képtelen volt érvényt szerezni az intézkedéseknek, a tettesek pedig nem voltak hajlandóak lemondani a foglalásokról. A bizottság egyszerűen nem tudta keresztülvinni akaratát az erőszakoskodókkal szemben.⁵⁹

A burgonya emberi táplálkozásban betöltött szerepének népszerűsítése kapcsán különösen azok a törekvések tekinthetők példaértékűnek, amelyeket a katonai vezetés a kézdivásárhelyi katonaiskolán keresztül, a tanulók élelmezése által fejtett ki. Ezen erőfeszítések a krumpli széles körű felhasználásának megismertetését szolgálták. A katonai nevelőház Kézdivásárhely városától bérelt veteményeskertet, és amint az ezredparancsnoksággal folytatott levelezésből kiderül, 1840-ben Kovács Dániel, Kézdivásárhely főbírája elzárkózott az érintett kert további

58 SÁL Fond 8. 4478/1835.

59 Fond 8. 4617/1836., 4722/1837.

bérbeadásától. A főbíró döntése indoklásaként a városi tanács április 23-án tartott gyűlésének határozatára hivatkozott. Ezúttal azonban a katonai érdekek felülírták a városi önkormányzat hatáskörét: a pityókáskert használatának jogát a császári udvar 1841-es döntése alapján végül mégis meghosszabbították, bár a döntés értelmében a terület továbbra is a városi tanács tulajdonában maradt. A rájuk erőszakolt szerződés megújításának kérdése a városi tanács 1841. május 11-én tartott ülésén ismét napirendre került: amint a forrásokból kiderül, a várost arra kötelezték, hogy a pityókáskertet kilenc évre adja bérbe a katonaiskolának. A szerződés, amelyet a Főkormányzók és Főhadivezérség egyaránt jóváhagyott, 1842. február 14-én vált érvényessé. Az egyezség bevezetőjében a haszonbérlet múltját is felelevenítették: ebből a szövegből tudjuk, hogy először 1823. január 1-jén⁶⁰, majd 1836. március 30-án, végül pedig 1837-ben újították meg az erre vonatkozó szerződést. A haszonbér összege, amelyet esztendőnként 5 váltó forintban állapítottak meg, nem változott. A területbérlet szükségességét a következőképpen indokolták meg: „a helybeli katonaiskolában tanuló székely gyermekek szubzisztenciájuk könnyítésére oly feltétellel mindazonáltal, hogy az abban termesztett főzelék sehol az arariális számadásba ne vétessék és hogy ezután is a kertet az székely ezred tartsa és semmi épület vagy olyas industria ne tétessék rá, melyek miatt az arenda változásokon valamely pretentia, vagy difficultas adhatná elé magát. Szomszédos északról a város füves mocsaras helye, délről az ebből kihagyott út”.⁶¹

1846-ban Réty kapcsán jegyezték fel, hogy a közföldek felosztása és birtoklása ellenségeskedéshez vezetett a különböző társadalmi csoportok között. A faluban előforduló törvénytelenésekre a gyalogezred 1846. május 15-én hívta fel a civil igazgatás figyelmét, ugyanis a katonaság és nemesség közötti konfliktus akár súlyos következményekhez is vezethetett volna. A faluközösség előzőleg elhatározta: a romba dőlt imaház újjáépítéséhez úgy szerez pénzt, hogy egy Pityókás nevű helyet feldarabolnak, az így létrejött parcellákat pedig árverés útján, a többet ígérőknek adják el. Az árverés központi felügyelet mellett meg is kezdődött, és három parcellát (nyilat) el is adtak, a nemesség

60 Ez a dátum feltehetőleg a szerződés megkötésére vonatkozik (a szerk. megjegyzése).

61 SÁL Fond 32. 1842/142. cs.

azonban időközben úgy módosította a határozatot, hogy a Pityókás közvagyonot a katonaság híre és tudta nélkül osszák fel a nemesség, a katonák és a jobbágyok között. Az arányrészek megállapításánál a nemességnek két rész, a katonáknak és a közsadózóknak pedig egyformán egy-egy rész jutott volna. Hogy az igazságtalanságot fokozzák, a nemesek a jobbágyoknak juttatott részt is a magukéhoz mérették. Hiába tiltakoztak a katonák, a nemesség vasvillás emberek fedezete mellett végrehajtotta a határozatot. A kérdéses földterület nagy részének kisajátítása után a katonáknak alig jutott belőle valami. A rétyi nemesek alattomos területfoglalása a katonai hatóságot olyannyira felháborította, hogy a gyalogezred mellett a huszárok is véleményt nyilvánítottak a kialakult helyzettel kapcsolatban. A katonák egyrészt azt kifogásolták, hogy a nemesek maguknak két részt, a katonáknak és jobbágyoknak pedig egy-egy részt biztosítottak. A másik ok, amiért az arányrészek kialakítását igazságtalannak érezték, az volt, hogy bár a közterheket a katonák és jobbágyok viselték, a katonák a birtokosság közjogi megítélése szempontjából a nemesekkel tekintették egyenértékűnek magukat. A felosztás módját egyebek mellett azért is szabályellenesnek gondolták, mert a felméréssel megbízott Szentiványi György és Forró Sándor csupán néhány nemes felkérésére járt el. Végül hangsúlyozták, hogy az egész ügyletre vasvillás emberek oltalma mellett került sor, figyelmen kívül hagyva, hogy a jelenlévő katonák már a helyszínen is tiltakoztak a törvénysértés ellen.⁶²

BURGONYAVÉSZ ERDÉLYBEN ÉS HÁROMSZÉKEN, ÉS AMI AZUTÁN KÖVETKEZETT

A burgonyavész, ami egész Európán végigpusztított, 1845–47 között Erdélyt is elérte. A gazdákat és a szakembereket leginkább az érdekelte, hogy mi hordozza a betegséget, illetve hogy miképpen lehetne védekezni ellene. A burgonyabetegség terjedése, melynek tetőpontja 1847-re tehető, a katonai és civil hatóságokat egyaránt aggodalommal töltötte el.⁶³ A valós veszélyt jelentő kór megjelenésére a szék területén található két határőrezred vezetése 1847. szeptember 11-én elsőként reagált. Felhívták a lakosság figyelmét arra, hogy a romlott növény fogyasztása súlyos egészségkárosodást okozhat, az őszi betakarítást

62 SÁL Fond 8. 5715/1846.

63 Kósa: *Burgonya... Magyarországon.* 70–72. p.

pedig Szent Mihály napja, azaz szeptember 29-e utánra javasolták. Ugyanakkor a szék főorvosától és királybíráitól megkérdezték, hogy az Erdélyben tomboló pityókavész azonos-e azzal, ami külföldön már több éve pusztít. A civil igazgatás a maga részéről a Főkormányiszéket tájékoztatta arról, hogy a pityókatermés a földben is, a levegőn is rothadásnak indult. A katonaság a lakosságot a védekezésre, illetve a nem fertőződött gumók megóvására is felkészítette. A kiásott és egészségesnek talált burgonyát előbb fedél alatt kellett megszáritani, majd – ahogy azt egy évvel korábban az első román ezrednél sikeresen kipróbálták – holtshénre (vagyis faszénre) kellett rakni, mert ez megóvta a további rothadástól. A külföldi újságok és gazdasági tudósítások szintén arról szóltak, hogy a holt szénport földdel kell keverni, mert az abba ültetett pityóka tökéletesen mentesül a rothadástól. A betakarítást illetően a katonai parancsnokság véleménye nem egyezett meg a széki igazgatás véleményével. A katonaoorvosok a *Pesti Hírlap* álláspontját osztották: a pityóka további romlását csak azután lehet sikeresen megakadályozni, vélték, miután a növény szára és levele is tökéletesen megszáradt. A termés kiszedését is ekkorra javasolták. Más szakértők úgy gondolták, hogy a krumplibetegséget a növény a szárán keresztül szívja fel, és ha a szárat még annak elszáradása előtt levágják, a gumók nem fertőződnek meg. Természetesen e módszer alkalmazása esetén a gumók a megszokottnál apróbbak lettek.

1847. szeptember 25-én Háromszék törvényhatósága feliratban közölte a Guberniummal a burgonyabetegséggel kapcsolatban tapasztalt észrevételeit. A nyugtalan közhangulatról úgy vélekedtek, „aggodalom nélkül nem lehetünk, mert több ezrek szemei függnek rajtunk, kik a termés szülte ínséget intézkedéseink által akarjuk elhárítani. Valóban állításunk nem túlzott, mert a pityókabetegségről szerzett külföldi tapasztalatok után alig hihetjük, hogy az e székben nagy mennyiségben termesztetni szokott s a szegény néposztálynál mindennapos eledellé vált pityóka jövő évben is egészséges maradjon”. A legfontosabb tennivalónak a krumpli megújítását tekintették. Úgy vélték, a Főkormányiszéknek el kellene rendelnie, hogy a burgonyabetegség által meg nem fertőződött törvényhatóságokban gyűjtsék be a növény szárán lévő terménymagot, majd ennek felhasználásával újítsák meg a burgonya-termesztést. A Főkormányiszék tevéleges hozzájárulása azt a célt szolgálta, hogy az életképes növények magja el ne vesszen. Minderre

azért volt szükség, hogy még véletlenül se kerülhessen fertőzött az ültetendő gumók közé, ugyanis az végveszélybe sodorhatta volna az egész termést.⁶⁴

A Guberniumnak küldött jelentésekben arról is tájékoztatták a felettes hatóságot, hogy mit figyeltek meg a helyi termelők a betegség kialakulásával és kifejlődésével kapcsolatban. A háromszéki gazdák észrevételeinek köszönhetően tudjuk, hogy a kór csekély sárgás folt formájában jelentkezett a növényen, mely azután nemcsak a felületet, de a gumó belsejét is megtámadta, és a csaknem kéreg keménységűvé váló krumplinak sem a héja, sem a belső része nem főtt meg vagy nem sült át az elkészítés során. A második stádiumban a belső részen is rothadás jelei mutatkoztak, és a korábbi sötétsárga színt szennyes fehér váltotta fel. A betegség már eleinte is kellemetlen szaggal járt, de a rothadás előrehaladtával a búz csaknem elviselhetetlenné vált. Az állatoknál a beteg termés hányást idézett elő, de a jól élelmezett marha vagy sertés nem is fogyasztotta el a megromlott gumókat.

A központi és helyi erőfeszítések eredményeként az 1848-as évre nagyrészt sikerült leküzdeni a burgonyavészt, és további, a burgonya minél szélesebb körű elterjesztését célzó intézkedések láttak napvilágot. A sepsiszentgyörgyi gyalogszázad parancsnoksága részéről Balás százados mérte fel az előző év hozamát. A gyenge termés okozta hiányokat valamelyest pótolta a meglehetősen jó gabonatermés, de hogy a jövőben elkerüljék a válságos helyzeteket, elkerülhetetlennek tekintették a rossz gazdálkodás megszüntetését. Ennek érdekében javasolták a pazarlás kiküszöbölését, a pálinkafőzés mérséklését, ugyanakkor az ültetnivaló gumók gondos tárolását is szükségesnek tartották. A takarékosagra buzdító rendeleteket a falusi parancsnokoknak és katonabíróknak kellett kihirdetniük a lakosság körében, kiemelve, hogy a tavaszi vetőmagot kötelező módon meg kell kímélni. A rothadás megakadályozására továbbra is a sikeresen kipróbált holtszenes módszert ajánlották.⁶⁵

A XIX. század derekára a burgonya már meghódította a szántóföldek legjobban termő részeit, és azt, hogy már nemcsak a zöldségekertekben vagy a falu közös birtokán termesztették, egy Albisra vonatkozó

64 SÁL Fond 8. 5846/1847.

65 SÁL Fond 351. Szemerja falujegyzőkönyve.

1848-as adat is igazolja, mely szerint Bod Mihály gyalogkatona a Csere kútja nevű helyen egy nagy pityókatermő részt alakított ki.⁶⁶ A növény gumóinak táplálékként való elterjedésére utalnak az 1848–49-es szabadságharc idején kiállított elismervények is, melyekből kiderül, hogy a katonaság és a táborigényes ellátásához burgonya beszerzésére került sor: Peselneken például 1849. március 3-án a katonaság számára átadott zöldségfélék között három köből pityóka is szerepelt. Ugyanabban a hónapban – pontosabban 1849. március 16-án – a sepsiszentgyörgyi kórház betegei számára hét vékányi krumplira tett szert.⁶⁷

A rossz emlékű krumplivész azonban nem múlt el nyomtalanul: sokan a burgonyatermesztés megújulását követően sem felejtették el azt a sok vesződést, illetve azt a jelentős terménykiesést, amivel a betegség idején kellett szembenézniük. Ennek tudható be, hogy 1850-ben a hatóságoknak már a túlzott óvatosság okozta kellemetlenségekkel kellett megbirkózniuk. A fertőzés miatti aggodalomtól vezérelve az emberek több faluban még azelőtt kiszedték a növényt a földből, hogy kifejlődhetett volna, ez pedig nagy mértékű terménykiesést eredményezett. Ezért Kézdi kerület császári-királyi albizottsága 1850. szeptember 14-én a következő utasítást adta ki: „a kerület városaiban és falvaiban az előjáróságok a lakossággal értessék meg, hogy aki az idei termést október 15. előtt kiszedné 20 forint büntetésben részesül”. A felhívást Kósa István alkerületi orvos tette közzé.⁶⁸ Zágon községben az 1850. október 12-én tartott falugyűlésen a burgonya kiszedésének végső határidejét október 17-ében határozták meg. A faluban szokásba jött, hogy bizonyos személyek ún. „pityóka rátát” kaptak. Főként a szegénysorsú, de becsületes emberek jöhettek szóba, az adományozott terület pedig a köztulajdont képező földekből származott, a rátát azonban csak azok számára tették elérhetővé, akik a közhelyeket saját foglalkozással nem károsították. A közjavak magántulajdonba kerülése elleni harc részeként tehát a faluközösség mindazokat, akik a falu vagyonát tiszteletben tartották, burgonyatermesztésre alkalmas földdel jutalmazta.⁶⁹

66 SÁL Fond 32. 1847/198. cs.

67 Székely Nemzeti Múzeum könyvtára.

68 SÁL Császári-Királyi albizottság. Kézdi kerület. 1850–1851.

69 Cserey Zoltán: Faluközösség Zágonban a XIX. század közepén. *ACTA*, Sepsiszentgyörgy, 1995, Székely Nemzeti Múzeum, 187–188. p.

ÖSSZEGRZÉS

Néhány hosszú, sok nehézséggel és kellemetlenséggel tarkított évtized után, a XIX. század második felére a burgonya a gabonafélékkel hasonló elbírálásban és bánásmódban részesült. A burgonyaföldek az egyes települések legtermékenyebb határrészeire kerültek, termésük pedig nemcsak az emberi étkezésben, de az állatok takarmányozásában is egyre inkább meghatározó szerephez jutott. A civil és katonai hatóságok részben több évtizedes meggyőző munkával, részben pedig kényszer alkalmazásával elérték, hogy az emberek valóban elfogadják az új növenyt. Az említett folyamatból különösen a katonai hatóság vette ki a részét, a kézdivásárhelyi katonaiskola példáján mutatva be a krumpli termesztésének és fogyasztásának mikéntjét (a krumplifőzelék meglehetősen gyakran szerepelt az iskola étrendjében). A tény, hogy mindez Kézdivásárhelyen, a második székely gyalogezred parancsnoki székhelyén történt, kellőképpen demonstrálja, hogy a határórség meghatározó szerepet játszott ebben a hosszúra nyúló folyamatban, amelynek következményeként a térség étrendje ma már elképzelhetetlen a krumpliból készült ételek nélkül.

Hullámzás, 2021
(100 x 100 cm, akril, olaj, vászon)